

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

**PROCEEDINGS OF INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
1**

**ARMENIAN FOLK CULTURE
XVII**

**TRADITION AND MODERNITY
IN ARMENIAN CULTURE**

FESTSCHRIFT FOR
STEPAN LISITSIAN
ON THE OCCASION OF HIS 150TH BIRTHDAY

YEREVAN
IAE PUBLISHING HOUSE
2018

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

1

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹ
XVII**

**ԱՎԱՆԴԱԿԱՆԸ ԵՎ ԱՐԴԻԱԿԱՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ**

ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՆՎԻՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԱԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2018

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (*գլխավոր խմբագիր*), Լևոն Աբրահամյան,
Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բաղալյան, Պիտեր Քաուի,
Տորք Դալալյան (*պատասխանատու քարտուղար*), Պատրիկ
Տօնապետեան, Միհրան Գալստյան, Սարգիս Հարությունյան,
Թամար Հայրապետյան, Լորի Խաչատուրեան, Թեո վան Լինտ,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան,
Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Ջուստո Թրաինա

Editorial Board

Pavel Avetisyan (*editor-in-chief*), Levon Abrahamian, Gregory Areshian,
Rouben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (*assistant editor*),
Patrick Donabédian, Mihran Galstyan, Sargis Harutyunyan, Tamar
Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun,
Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith,
Giusto Traina

Համարի խմբագիրներ՝

Հարություն Մարության, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոբոսյան

Հ 241 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1: Հայ ժողովրդական մշակույթ, XVII: Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում / ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Հ. Մարության, Թ. Հայրապետյան, Ս. Հոբոսյան. – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2018. – 508 էջ: (Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 1):

Ժողովածուն նվիրված է ազգագրագետ Ստեփան Լիսիցյանի ծննդյան 150-ամյակին: Նախատեսված է հումանիտար և հասարակական ոլորտի գիտնականների և հայոց մշակույթով հետաքրքրված ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	9
1. Ստեփան Լիպիցյան (ծննդյան 150-ամյակի առթիվ) <i>Լիլիա Վարդանյան</i>	11
I. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ՍՐԲԱԴԱՍՈՒՄ	
2. «Թշնամու» կերպարի ձևավորման մեխանիզմները՝ որպես՝ բռնության զանգվածայնությունն ապահովող գործոններ Հայոց ցեղասպանության համատեքստում <i>Հասմիկ Գրիգորյան</i>	18
3. Մուսա լեռան հերոսամարտը՝ ըստ ականատես վերապրողների վկայությունների <i>Վերժինե Սվազլյան</i>	27
4. Անդրանիկ Բանահյուսական կերպարը <i>Ալվարդ Ղազիյան</i>	41
5. Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասումը՝ որպես մշակութային երևույթ <i>Հարություն Մարության</i>	54
II. ՍՏԱԼԻՆԻԶՄ. ԵՐԵԿ ԵՎ ԱՅՍՕՐ	
6. Кампания этнической депортации армян в 1949г. и подконтингент «турки» среди спецпереселенцев «с Черноморского побережья» <i>Грануш Харатян</i>	66
7. Ալթայյան արտոը՝ որպես նորամուծությունների աղբյուր <i>Լևոն Արրահամյան</i>	81
8. Անաստաս Միկոյանի արձանի տեղայնացումը՝ որպես «հիշողության վայր» <i>Հասմիկ Կնյազյան</i>	90
III. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԳԱՂԹԱԿԱՆ-ՓԱԽՍՏԱԿԱՆ- ՆԵՐԳԱՂԹՅԱԼՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ	
9. Սերնդափոխության հիմնախնդիրները հայրենակցական միություններում <i>Աննա Մարկոսյան</i>	106
10. «Պանդի ուխտը»՝ որպես գետաշենցիների ինքնության հարացույց <i>Գայանե Շազոյան, Արսեն Հակոբյան, Վիկտորիա Խորշոռյան</i>	116
11. Ադրբեջանահայ փախստականների (1988-1992թթ.) ինտեգրման և քաղաքացիության ձեռքբերման գործընթացը <i>Շուշանիկ Ղազարյան</i>	126

12.	Հայաստան տեղափոխված սիրիահայերի հարմարվելու գործընթացը <i>Արմենուհի Սյրեփանյան</i>	135
13.	Լեզուն որպես սիրիահայերի մշակութային ադապտացիայի կարևոր բաղադրիչ (Էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն) <i>Գայանե Հակոբյան</i>	143
IV. ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ ԻՐԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ		
14.	Փողի տեսակները և դրանց ծիսական նշանակությունը <i>Արմինե Զոհրաբյան</i>	156
15.	Հայկական գորգերի հորինվածքների ու զարդանների դրսևորումները միջնադարյան իսպանական գորգերում <i>Լիլիա Ավանեսյան</i>	168
16.	Վիշապազարդ վզնոցներ <i>Սարգիկ Բարայելյան</i>	179
17.	К вопросу о популяризации этнографических артефактов и коллекций в современных условиях рыночных отношений <i>Лианна Геворкян</i>	193
V. ՀԱՎԱՏՔ, ԾԵՍ ԵՎ ՏՈՆ		
18.	Трепанации в эпоху поздней бронзы и в раннем железном веке (по антропологическим материалам из могильников с территории Лорийского района Армении) <i>Анаит Худавердян, Сурен Обоян</i>	206
19.	Հրաշքի գործունը Մոկաց կրոնատեղեցական ավանդություններում <i>Էսթեր Խեմճյան</i>	217
20.	Մարմնից դուրս գտնվող հոգին հայկական հրաշապատում հեքիաթներում <i>Թամար Հայրապետյան</i>	231
21.	Աստվածահայտնության քառասնորդաց (հինսակաց) պահքը (պատմական համառոտ ակնարկ) <i>Հասմիկ Արրահամյան</i>	243
22.	Աղվանքում Վարազ-Տրդատի վահանով վերաբերման ծեսի մասին <i>Արտակ Դարադյան</i>	255
23.	Թատերականացված ծեսի սեղմ արտացոլումը մի բուսանվան մեջ <i>Էմմա Պետրոսյան, Զարուհի Սուջյան</i>	263
24.	Թաղումներ, որոնք կարելի է լուսանկարել և թաղումներ, որոնք չի կարելի լուսանկարել <i>Սմբար Հակոբյան</i>	269

25.	Սամցխե-Ջավախքի հայ կաթոլիկ համայնքը (պատմագագարական ուսումնասիրության փորձ) <i>Սոսե Գրիգորյան</i>	279
VI. ՍՐԲԱՎԱՅՐ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻ		
26.	Արագածի Տիրինկատար սրբավայրը <i>Արսեն Բորոխյան</i>	290
27.	Միջնադարյան Սաղմոսավանքի սրբությունները <i>Աշոտ Մանուչարյան</i>	302
28.	Կասիոս լեռը Անտիոքի շրջանի հայոց ասանդազրոյցներուն և հաւատալիքներուն մէջ <i>Յակոբ Չոլաքեան</i>	313
29.	Երկու եկեղեցի, երկու համայնք. նորակառույց եկեղեցիների կրոնա-սոցիալական ենթաստեքստը <i>Յուլիա Անպոնյան</i>	328
VII. ԺԱՄԱՆՑ		
30.	Սրճարանային միջավայրը Երևանում. արևելյան տարածք՝ արևմտյան հետազծով <i>Գոհար Սյրեփանյան</i>	340
31.	Ազատ ժամանակի կառուցվածքի փոփոխությունները Հայաստանի Հանրապետության քաղաքային բնակավայրերում <i>Ռուբեն Օհանջանյան</i>	353
VIII. ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹ ԵՎ ՎԱՐՔ		
32.	Մշակույթի և արդի մի շարք հիմնախնդիրների փոխառնչությունները հայաստանյան հանրային ընկալումներում <i>Նիկոլ Մարգարյան, Մելինե Թորոսյան</i>	366
33.	Միջսեռային հաղորդակցության որոշ առանձնահատկություններ հետխորհրդային Հայաստանում <i>Լիլիթ Մանուկյան</i>	383
IX. ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅՈՒՆ		
34.	Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում 17-րդ դարում՝ ըստ պատմագիրներ Ջաքարիա Քանաքեղոցու և Ջաքարիա Ազուլեցու <i>Քրիստինե Պապիկյան</i>	392
35.	Վայրի մրգերի հավաքչության արդի դրսևորումները Լոռիում <i>Անժելա Ամիրխանյան</i>	403
X. ՀԵՐՈՍԱՎԵՊ		
36.	Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը <i>Արմեն Պետրոսյան</i>	414

37.	Արամ Ղանալանյանը՝ «Սասնա ծռեր» հերոսավեպի պատումների գրառող և վերամշակող <i>Աննա Պողոսյան</i>	426
38.	Կրոնաժխական տարրերը «Սասնա ծռեր» հերոսավեպում <i>Սարգիս Հարությունյան</i>	439
XI. ՀԵՔԻԱԹ		
39.	Նվիրատու և խորհրդատու կենդանիները հայ ժողովրդական հեքիաթներում <i>Մարինե Խեմչյան</i>	446
40.	Հեքիաթասացությունը մեր օրերում <i>Նվարդ Վարդանյան</i>	458
XII. ԲԱՆԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ՓՈՔՐ ԺԱՆՐԵՐ		
41.	Մանկական զվարճախոսությունների թեմատիկ դրսևորումները <i>Արմեն Սարգսյան</i>	470
42.	Բանահյուսական և ազգագրական նյութերի կենցաղավարումը Արարատի մարզի Վեդու տարածաշրջանում <i>Սվետլանա Վարդանյան, Հասմիկ Մարգարյան</i>	484
43.	Հայերեն յուրահատուկ բառեր Թուրքիայի համշենցիների խոսվածքում <i>Սերգեյ Վարդանյան</i>	491
	Հապավումներ	503
	Contents	504

ԹԱՂՈՒՄՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ԿԱՐԵԼԻ Է ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԵԼ ԵՎ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ՉԻ ԿԱՐԵԼԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԵԼ

Մտքատ Հակոբյան*

Մինչև 1980-ականները մեզանում առկա են թաղման ծեսի բազմաթիվ լուսանկարներ, սակայն ժամանակի ընթացքում թաղումներ լուսանկարելը արգելվում է: Թաղման ծեսը մարդու կյանքի կարևորագույն իրադարձություններից մեկն է և ինչպես այլ նման առիթներ (ծնունդ, հարսանիք, ուսման ավարտ և այլն), այն ֆիքսվում էր լուսանկարի միջոցով, սակայն 1970-ականներից սկսած լուսանկարչական տեխնիկան ավելի հասանելի է դառնում մարդկանց համար և լուսանկարը դադարում է լինել միայն անցման ծեսը ֆիքսելու միջոց, ինչի արդյունքում էլ տաքու է դրվում թաղման ծեսը լուսանկարելու վրա: Միաժամանակ, թաղման ծեսի տեսագրման կամ skype ծրագրի շնորհիվ համացանցով հեռարձակման վրա արգելք չի դրվում, ինչը ցույց է տալիս որ խնդիրը այտեղ ոչ միայն ծեսի վիզուալ ֆիքսումն է այլև ֆիքսելու եղանակը և նպատակը: Լուսանկարի դեպքում (երբեմն նաև տեսագրման) իրադարձությունը ֆիքսվում է, որպեսզի պահպանվի, իսկ տեսագրման կամ համացանցով հեռարձակման ժամանակ այն ֆիքսվում է որպեսզի կատարի հաղորդիչի, այլ ոչ թե պահպանողի դեր:

Բանալի բաներ. թաղման ծես, վիզուալ մարդաբանություն, լուսանկար, տեսագրություն, տաքու:

Ներածություն

Թաղման ծեսն ամենապահպանողական ծեսերից մեկն է և նոր երևույթներն այս ծեսում, որպես կանոն, շատ դժվարությամբ են ներմուծվում: Քանի որ այս ծեսը կապվում է մահվան հետ, մարդիկ ծեսի ընթացքում փորձում են խուսափել ամենօրյա կյանքին բնորոշ շատ երևույթներից. չծիծաղել, «ավելորդ բաներ» չխոսել, գունազեղ հագուստ չհագնել և այլն: Նման մի «արգելք» էլ կա ծեսի ընթացքը կամ մասնակիցներին լուսանկարելու վրա: Հաճախ նմանատիպ քայլը համարվում է սխալ և ոչ ընդունելի, և մարդիկ դատապարտում են նման փորձեր անողներին, սակայն որքան էլ արմատացած և միանշանակ թվա այս տաքուն մեր օրերում, դեռևս ոչ վաղ անցյալում՝ մինչև 1980-ականները, հատկապես գյուղական

* ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արդիականության ազգաբանության բաժնի ավագ լաբորանտ-հետազոտող:

միջավայրում, շատ տարածված է եղել թաղման ծեսի ընթացքը լուսանկարելը: Ընդ որում լուսանկարում էին և մասնակիցներին և հանգուցյալին: Հարց է առաջանում՝ ինչն է ստիպել ժամանակի ընթացքում հրաժարվել այս սովորույթից և ինչու՞ մի ժամանակ ընդունելի արարողությունն այսօր դարձել է արգելված: Հետաքրքրական է մերօրյա ևս մի սովորություն. այսօր կան մարդիկ, ովքեր թաղման ծեսի ընթացքում համացանցի միջոցով կապվում են հեռավոր երկրներում բնակվող հարազատների հետ և նրանց դարձնում ծեսի online մասնակիցներ, ինչը նորից հարցադրում է առաջացնում. եթե ժամանակակից ծեսում արգելվում է լուսանկարելը, այսինքն՝ ծեսը վիզուալ ձևով ֆիքսելը, ապա ինչու՞ է համացանցով հեռարձակումը ընդունված:

Թաղման ծեսի և վիզուալ նյութի փոխառնչության վերաբերյալ կան բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնց մի մասը քննարկում է նաև թաղման լուսանկարները: Այս թեմային անդրադարձել են ինչպես ասիական և աֆրիկյան երկրներում ուսումնասիրություններ կատարողները¹, այնպես էլ եվրոպական և արևմտյան մշակույթը հետազոտողները²:

- 1 *De Witte M.*, Of Corpses, Clay, and Photographs: Body Imagery and Changing Technologies of Remembrance in Asante Funeral Culture. – In: *Jindra M. and Noret J.* (eds). *Funerals in Africa: Explorations of a Social Phenomenon*. New York and Oxford: Berghahn Books, 2013, pp. 177–206; *Eriberto P., Lozada Jr.*, Framing Globalization: Wedding Pictures, Funeral Photography, and Family Snapshots in Rural China. – *Visual Anthropology*. Vol. 19. Issue 1, 2006, pp. 87–103; *Chalfen R.*, Celebrating Life after Death: The Appearance of Snapshots in Japanese Pet Gravesites. – *Visual Studies*, 2003, N 18, pp. 144156; *Jeehey K.*, Korean Funerary PhotoPortraiture. – *Photographies*. Vol. 2, Issue 1, 2009. Special Issue: Special Issue on Globalization, pp. 7–20; *Eyal B.*, Posing, Posturing and Photographic Presences: A Rite of Passage in a Japanese Commuter Village. – *Man*. Vol. 26, N 1, pp. 87–104.
- 2 *Burns S.*, *Sleeping Beauty: Memorial Photography in America*. Santa Fe, NM: Twelvetees Press, 1990; *Burns S., Burns E. A.*, *Sleeping Beauty II: Grief, Bereavement in Memorial Photography American and European Traditions*: Burns Archive Press, 2002; *Ruby J.*, *Secure the Shadow: Death and Photography in America*. Cambridge: The MIT Press, 1995; *Llewellyn N.*, *Art of Death: Visual Culture in the English Death Ritual c.1500 – c.1800*. London: Reaktion Books, 1997; *Schell S.*, *Death and Disruption: Social Identity and Representation in the Medieval English Funeral*. – In: *Sandra C., Anderson Emily J., Richards J.*, *Art and Identity: Visual Culture, Politics and Religion in the Middle Ages and the Renaissance*: Cambridge Scholars Publishing, 2012, pp. 71–96; *Gibbsa M., Meeseb J., Arnoldb M., Nansena B. & Cartera M.*, Funeral and Instagram: Death, Social Media, and Platform Vernacular. – *Information, Communication & Society*. Vol. 18, Issue 3, 2015. AoIR Special Issue, pp. 255–268; *Altenaa M.*, Making Memories: Filmmakers, Agency and Identity in the Production of Funerary Films in the Netherlands. – *Mortality: Promoting the Interdisciplinary Study of Death and Dying*. Vol. 14, Issue 2, 2009. Special Issue: Mortuary rituals in the Netherlands, pp. 159–172; *Sigurjón Baldur H.*, Post-mortem and Funeral Photography in Iceland. – *History of Photography*. Volume 23, Issue 1, 1999, pp. 49–54; *Synnott A.*, Symbolic Replica: A Sociology of Cemeteries. – *International Journal of Visual Sociology*, 1985, N 2, pp. 46–56.

Մեթոդաբանություն

Ըստ Ռոյան Բարտի, լուսանկարման գործընթացն ունի երեք սուբյեկտներ՝ նկարող (operator), նկարվող (spectrum), նկարները դիտող (spectator)³: Ես կանդապառնամ այս երեքից երկուսին՝ նկարողին և նկարը դիտողներին: Առաջինն օգնում է վերլուծելու նախկինում արված թաղման նկարները՝ հիմնվելով օպերատորական աշխատանքի վրա, որը ենթադրում է, որ նկարողն ունի որոշակի պատկերացումներ, թե ո՞ր իրադարձությունները պետք է լուսանկարել և ինչպե՞ս, ուստի կարելի է դիտարկել ժամանակի ընթացքում լուսանկարներում առկա փոփոխությունները, հասկանալու համար, թե ինչպիսի պատկերացումներ են մարդկանց մոտ փոփոխվել, որոնց արդյունքում էլ թաղման ծեսը լուսանկարելու վրա դրվել է տարբու: Այստեղ տեղին է նշել Պիեր Բուրդյույին, ով ասում էր, որ լուսանկարը «ռեալիստական» և «օբյեկտիվ» է դառնում հենց սոցիալական օգտագործման արդյունքում⁴, այսինքն՝ նկարը իմաստավորելը և դրա հանդեպ վերաբերմունք ձևավորելը սոցիալական գործընթաց է, որը հասկանալու համար հարկավոր է նաև դիտարկել թաղման ծեսի լուսանկարներին առնչվող ժամանակակից խոսույթները (discourse): Սա թույլ կտա հասկանալ, թե ինչպե՞ս են մեկնաբանում թաղման լուսանկարները, ինչպե՞ս են դրանց տալիս իմաստներ (սկզբում կոնոտատիվ) և վերջիվերջո դրանք դարձնում կոնվենցիոնալ (դենոտատիվ իմաստ⁵):

Լուսանկարները վերլուծելու մեթոդաբանական մոտեցումը նույնպես բաղկացած է երեք փուլերից. 1) նկարագրում, երբ վերբալ կերպով վերապատմվում է այն, ինչ պատկերված է լուսանկարներում, 2) վերականգնում, երբ վերլուծվում է պատկերների սիմվոլիկ բովանդակությունը, 3) սոցիալմշակութային մեկնաբանություն⁶:

Թաղման ծեսի լուսանկարումը և արգելքի առաջացումը

Ինչպես արդեն նշվեց, նախկինում թաղման պրոցեսը լուսանկարելը բավականին տարածված է եղել: Այդպիսի լուսանկարներ արվել են XIX դարավերջից սկսած մինչև ընդհուպ 1970–1990-ականները (հենց այս ժա-

3 *Bart P.*, Camera lucida. Комментарий к фотографии. М.: Ad Marginem, 1997, с. 19.

4 *Bourdieu P.*, The Social Definition of Photography. – *Bourdieu P.*, Photography: A Middle-brow Art. Oxford: Polity Press, 1998, p. 73.

5 *Bart P.*, Система моды: Статьи по семиотике культуры. М.: Изд-во им. Сабашниковых, 2003, с. 205–206.

6 *Мещеркина-Рождественская Е.*, Визуальный поворот: анализ и интерпретация изображений. – В кн.: Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность. Саратов: Научная книга, 2007, с. 30.

Նկ. 1. Ս. Ի. ընտանեկան լուսանկարներից, գ. Ներքին Սասնաշեն, 1978 թ.:

Նկ. 2. Ս. Ի. ընտանեկան լուսանկարներից, գ. Ներքին Սասնաշեն, 1978 թ.:

Նկ. 3. Ա. Ս. ընտանեկան լուսանկարներից, գ. Աշակ, 1984 թ.:

Նկ. 4. Հ. Հ. ընտանեկան լուսանկարներից, գ. Սարատակ, 1983 թ.:

մանակաշրջանում կտրուկ նվազում է թաղման լուսանկարումը և առաջանում է տաբուն) թե քաղաքներում և թե գյուղերում իրականացվող թաղումների ժամանակ⁷: Այդ լուսանկարները կարելի է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝ առաջինը պատկերում է մահացածին դազադով տնից դուրս բերելու կամ ճանապարհով տանելու պահը, երբ որպես կանոն լուսանկարներում միայն տղամարդիկ են, որոնցից մի քանիսը տանում են դազադը, իսկ մյուսները քայլում են ետևից կամ կանգնած են մոտակայքում (լուս. 1, 2): Մյուս խմբի լուսանկարները արվում են տան բակում, երբ հարազատները հրաժեշտ են տալիս մահացածին (լուս. 3), կամ գերեզմանատանը, երբ հանգուցյալին պատրաստվում են հանձնել հողին (լուս. 4): Այստեղ մար-

7 Նույն ժամանակահատվածում նման պրակտիկա տարածված է եղել նաև Ռուսաստանի գյուղերում և քաղաքներում: Տես *Власова Т.*, Рассматривание, рассказывание, припоминание: нарративизация содержания семейных фотоальбомов. – В кн.: Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность. Саратов: Научная книга, 2007, с. 128–129, 136; *Бойцова О.*, «Не смотри их, они плохие»: фотографии похорон в русской культуре. – Антропологический форум. СПб., 2010, N 12, с. 327–330.

դիկ շարվում են դագաղի շուրջըրորը՝ ազատ տարածություն թողնելով միայն դագաղի մի կողմում, որպեսզի լուսանկարիչը նկարի այդ դրվագը (լուս. 3): Հատկանշական է, որ բոլոր լուսանկարներում էլ կենտրոնը զբաղեցնում է հանգուցյալը, և առհասարակ առանց հանգուցյալի թաղման լուսանկարներ գրեթե չեն հանդիպում: Պիեր Բուրդյոյի կարծիքով, թաղման նկարները արվել են գյուղական միջավայրում, որպեսզի համայնքը դրանց միջոցով հիշի իր անցյալը, այդ լուսանկարները նախկինում եղած համախմբման և միասնության նշան են հանդիսացել, ինչը նկարների շնորհիվ պիտի հաղորդվեր նաև ներկային⁸: Այս տեսակետը գերակշռող է գրականության մեջ⁹:

Միայն լուսանկարները չեն մեզ տեղեկություն հաղորդում, ներկայումս ապրող շատ մարդիկ ակնատես են եղել այդ երևույթին և հարցազրույցների ժամանակ պատմում էին, թե ինչպես են տեսել ծեսի լուսանկարումը.

Հասմիկ. — *Էն ժամանակ նկարում էին թաղման վախար, կազնում էին սաղ իրար հետ, մեռելի հետ նկարվում էին:*

Ս.Հ. — *Քանի անգամ էին նկարում:*

Հասմիկ — *Դե մի անգամ, ոնց որ, յանիմ բան էին անում մի հար էլ ավել նկարեին, աղջի ոնց էլ չէին վախում:*

Ս.Հ. — *Բսկ ո՞ր թվերին էր էր:*

Աննա — *Դե ոնց որ մի 70-ականները էլի:*

Ս.Հ. — *Բա երբվանից էլ սկսեցին չնկարել:*

Հասմիկ — *80-ականներից, ես, օրինակ հիշում եմ, որ 80-ականներին հըլը կար էրի:*

Ս.Հ. — *Բա ամենսահին ժամանակ, երբ են նկարել, գիրե՞ք:*

Աննա — *Մի 60-ականները կլնի էլի, էր յաները:*

Հասմիկ — *Չէ ավելի հին էլ կլնի հա:¹⁰*

Ջրուցակիցներից մեկը բավականին բացասական բառերով է բնորոշում այս երևույթը «յանիմ բան էին անում մի հար էլ ավել նկարեին», «աղջի, ոնց էլ չէին վախում», ինչը հստակ ցույց է տալիս, որ ներկայումս մարդիկ ունեն բացասական վերաբերմունք թաղման ծեսի լուսանկարման նկատմամբ: Բացի այդ վերաբերմունքը, շատերն այսօր վառում կամ դեն են նետում այդպիսի նկարները, որոնք պահվել են ընտանեկան ալբոմներում, իսկ երբեմն էլ ընտանեկան ալբոմներից զատ մի սև ծրարի մեջ են

8 Bourdieu P. The Cult of Unity and Cultivated Differences. – In: Photography: A Middle-brow Art. Oxford: Polity Press, 1998, p. 31.

9 Տես, օրինակ *Мещеркина-Рождественская Е.*, նշվ. աշխ., *Бойцова О.*, նշվ. աշխ.:

10 Խմբային հարցազրույց (12.02.2013):

դնում. «Մամայենց փանը կային էր նկարներից, բայց դե բռնիք վառինք թափեցինք, էր ինչ ա որ պահես: Հերո էլ ասում են... ախմախություն են արել էլի, թե ասա մեռելին իսկ եք նկարում: Դե մի վահար ինչ անկապ բան ասես չեն արել»¹¹:

Ներկայումս այսպիսի բացասական վերաբերմունքը թաղման ծեսի լուսանկարման հանդեպ դրսևորվում է ոչ միայն հին նկարները քննադատելու կամ դրանք ոչնչացնելու մեջ, այլև ժամանակակից ծեսը լուսանկարելը արգելելով: Մասնավորապես, դիտարկումներից մեկի ժամանակ նկատեցի, որ մասնակիցներից մի կին ցանկացավ հեռախոսով լուսանկարել հողաթումբը ծաղիկների և ծաղկեպսակների հետ, սակայն ներկաներից մեկը ասաց, որպեսզի չանի այդպիսի բան¹²: Վերոնշյալ բացասական վերաբերմունքի հետ մեկտեղ դիտարկումների ժամանակ ակնհայտ դարձավ, որ թաղման ծեսերը լուսանկարելը իսկապես արտառոց երևույթ է. մոտ 20 ծեսերի ժամանակ, որոնց ես մասնակցել եմ, միայն մեկում անձը փորձեց լուսանկարել թաղումը, ինչը ոչ ուղղակի վկայում է, որ թաղման ծեսը լուսանկարելը տարրավորված է: Լուսանկարելու տարրի կանոնից կարծես շեղվում են միայն այն թաղումները, որտեղ հանգուցյալը եղել է ճանաչված և հայտնի մարդ:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ չնայած մի ժամանակ թաղման ծես լուսանկարելը եղել է մեր առօրյայի ընդունված մաս, այսօր մարդիկ քննադատում են այդ հին ավանդույթը և նույնիսկ արգելում են լուսանկարել թաղման ծեսը: Այս «արգելքը» դրվել է 1970-ականներից սկսած (չնայած այդ ժամանակահատվածում նույնպես արվել են նմանատիպ նկարներ): Ընդհանրապես լուսանկար երևույթը առնչվել է որևէ կարևոր իրադարձության, կյանքի որևէ հիշարժան դեպքի, որի ժամանակ էլ մարդիկ հաճախ նկարվել են: Կարելի է ասել, որ լուսանկարը ուղեկցել է գրեթե բոլոր անցման ծեսերը՝ թաղումները, հարսանիքները, բանակում ծառայության ավարտը, ուսման ավարտը և այլն¹³: Իմ կարծիքով թաղման ծեսի լուսանկարման տարրն առաջ է գալիս այն ժամանակ միայն, երբ լուսանկարը շեղվում է այս տրամաբանությունից և միայն կարևոր իրադարձություն ֆիքսելը չէ, որ դառնում է լուսանկարչի խնդիրը, այսինքն մարդիկ սկսում են լուսանկարել ոչ միայն կյանքի որևէ շրջափուլից մյուսը անցնելը, այլ ընդհանրապես առօրյա կյանքը: Այս դեպքում առաջնային է դառնում ֆիք-

11 Խմբային հարցազրույց (13.01.2015):

12 Դիտարկման օրագիր, էջ 3:

13 *Бойцова О.*, Фотография в обрядах перехода. – В кн.: Визуальная антропология: Настройка оптики. М.: Вариант, 2009, с. 189–200.

սել կյանքի տարբեր դրվագներ և լուսանկարը ինքը կապվում է մարդու կյանքի հետ, որից դուրս է մնում մահը, քանզի մահը հակադրվում է կյանքին: Այս տարբուն պետք է հաստատվեր այն ժամանակ, երբ ֆոտոխցիկը դառնում է մատչելի մարդկանց մեծ մասին, դա հավանաբար սկսվում է 1960-ականներից սկսած, երբ արտադրվում են Смена-3, Смена-4¹⁴ և Зоркий-4¹⁵ ֆոտոխցիկները, որոնք էապես հեշտացնում և հասանելի էին դարձնում լուսանկարման պրոցեսը: Այդուհանդերձ, այս իմ տեսակետը վարկածային է և ստուգման համար կարիք ունի հավելյալ նյութերի ուսումնասիրման, որը կարվի հետագա աշխատանքներում: Մասնավորապես, օգտակար կլինեն փորձագիտական հարցազրույցներ անցկացնել պրոֆեսիոնալ լուսանկարիչների հետ, ովքեր ունեն այդ տարիներին լուսանկարելու փորձ, ինչպես նաև դիտարկել ընտանեկան ալբոմները: Հօգուտ առաջարկած վարկածի կարող է խոսել նաև այն հանգամանքը, որ վերջին տարիներին ավելի ու ավելի հաճախ է արտահայտվում մի նոր միտում՝ հանգուցյալի սզո արարողության համար պատրաստած «անձնագրային» լուսանկարը փոխարինել հանգուցյալի կենցաղային ժպտադեմ լուսանկարով: Մեկ դիտարկված դեպքում սզո նկարի փոխարեն տեղադրվեց կոլաժ՝ կազմած հարազատների հետ լուսանկարված հանգուցյալի պատկերներից, ընդ որում սև գույնի շրջանակը փոխարինվեց կարմիրով:

Սկայփ, տեսագրություն և լուսանկար

Քննարկելով թաղման ծեսի լուսանկարման տարբուն՝ մեկ այլ հետաքրիր երևույթի հետ ենք առնչվում: Խոսքը, մասնավորապես, ներկայումս բավականին մեծ տարածում գտած թաղման ծեսի ժամանակ համացանցային միացումն է Սկայփ ծրագրի շնորհիվ: Այն մարդիկ, ովքեր ունեն բարեկամներ արտասահմանում, որոնք չեն կարող այցելել Հայաստան և ֆիզիկապես ներկա գտնվել թաղմանը, համացանցի շնորհիվ կապվում են և հետևում են թաղման ընթացքին վեր տեսախցիկի միջոցով: Չնայած այն փաստին, որ թաղման ծեսը շատ պահպանողական է, դժվարությամբ է նոր տարրեր ընդունում և տարուավորում է այն ամենը ինչը ֆիքսում է մահը, այս երևույթը չի քննադատվում և չի մերժվում մարդկանց կողմից: Հարցազրույցների ընթացքում Երևանի հինգ բնակիչներ նկարագրեցին, թե ինչպես են ականատես եղել «համացանցային թաղման»:

14 «Смена-3» – 1958-1960; «Смена-4» – 1958-1960, ГОМЗ <http://www.photohistory.ru/index.php?pid=1207248177735695> (24.09.2015)

15 «Зоркий-4» – 1956-1973; «Зоркий-4к» – 1972-1978, 1980 гг., КМЗ <http://www.photo-history.ru/1207248177888644.html> (24.09.2015)

Հերմիսն — *Ըրենց գնացել էինք, իրանք էլ սկայպով միացել էին, լացում-մացում էին:*

Ս. Հ. — *Իսկ ասենք ինչ էին անում, խոսում էին, թե ուղղակի նայում էին:*

Հերմիսն — *Դե մեկ ու մեջ խոսում էին, քաներ էին պատմում իրար, բայց ըրենց կամայտորր դրել էին սեղանին, իրանք էլ ընդեղից՝ Իրայիայից նայում էին: Ոնց որ դե էրքան փող չունեին, որ գային էլի, ծախս ա, քան ա:*

Ս. Հ. — *Բա, մարդիկ ասենք ինչ էին ասում դրա մասին, ասում էին էր վար ա, որ ըրենց քան են անում:*

Հերմիսն — *Ձէ հա, նորմալ էին ընդունում, ոչ մեկ վար քան չի ասել:*¹⁶

Նախկինում, երբ համացանցը դեռ լայն տարածում չուներ, մարդիկ մեկ այլ եղանակ էին կիրառում, որպեսզի արտասահմանում բնակվող իրենց բարեկամներին դարձնեն «մասնակից» թաղման ծեսին: Նրանք տեսագրում էին թաղման պրոցեսը, իսկ տեսաժապավենը ուղարկում էին այլ երկիր:

Գագիկ — *...ըրենց դրե նկարել էին իրանց քանը:*

Ս. Հ. — *Ինչը, թաղումը:*

Գագիկ — *Հա, իրա հոր թաղումը դրե նկարել էր, էր կասեցին էլ ուղարկել էր Ամերիկա ախպորը: Մի վախար անում էին ըրենց քաներ, բայց դե հիմի էլ չկա հա:*¹⁷

Այս դրվագները ցույց են տալիս, որ մարդիկ հիմնականում ընդունելի են համարում այն, որ թաղման ծեսը ֆիքսվի հեռվում բնակվող որևէ բարեկամին փոխանցելու նպատակով, սակայն իրադրությունը փոխվում է, երբ փոխվում է ֆիքսելու նպատակը:

Արման — *Ըրենց ինքը նկարում էր, սիյոռքահայ էր էլի, քան չէր ջոզում ու սաղ զարմացած նայում էին, ասում էին «գիժ ա էս մարդը»:*

Ս. Հ. — *Ինչով էր նկարում:*

Արման — *Կամեռայով նկարում էր էլի, իրան հեղափոխի էր, չէր տեսե, ուզում էր հեղը տաներ:*¹⁸

Հասմիկ — *Ու հեղո երեխեքը ասում էին, պապան հենց անպրամադիր ա լինում, դնում էր նայում ա ու սկսում ա լացել, ոնց որ անընդհար ապրում ա էր քաները:*

Ս. Հ. — *Էր ո՞վ:*

16 Խմբային հարցազրույց (29.09.2013):

17 Խորացված հարցազրույց (13.03.2015):

18 Խմբային հարցազրույց (04.10.2013):

Հասմիկ — Մորքուրիս փղեն:

Ս.Հ. — Ինչ ա արել, նկարել ա:

Հասմիկ — Իրա քրոջ թաղումը նկարել ա:

Ս.Հ. — Վիդեոյով:

Հասմիկ — Վիդեոյով:

Աննա — Շատ սխալ երևոյթ ա:

Հասմիկ — Ես փեսա զարմացա:¹⁹

Վերջին երկու հարցազրույցները ցույց են տալիս, որ մարդիկ բավականին բացասական են ընկալում, երբ որևէ մեկը տեսագրում է թաղման ծեսը, սակայն ինչպե՞ս բացատրել այն, որ նույն տեսագրումը ընդունելի է լինում, երբ դա արվում է մեկ այլ մարդուն ուղարկելու համար, կամ ինչու՞ են մարդիկ ընդունում սկայփով միացումները: Խնդիրը, ըստ իս, նրանում է, թե ինչ նպատակով է ֆիքսվում ծեսը. մի դեպքում, երբ մարդիկ տեսագրում են այն և ուղարկում են բարեկամներին կամ կապվում են սկայփի միջոցով, ծեսը ֆիքսվում է փոխանցման նպատակով և տեսագրությունն այստեղ կատարում է ավելի շատ մեդիայի, տեղեկացման դեր: Իսկ երբ տեսագրության գործառույթը փոխվում է, և թաղման ծեսը նկարահանվում է, որպեսզի այն պահվի որպես հիշողություն, այստեղ մարդիկ քննադատաբար են մոտենում այդ գործողությանը: Այս դեպքում այն նմանվում է լուսանկարելուն և, կարելի է ենթադրել, որ տարուն կայանում է որպես հիշողություն ֆիքսելու մեջ: Մարդիկ չեն ցանկանում հիշել այն ցավը և բացասական ապրումները, որոնք եղել են թաղման ընթացքում և հնարավորինս խուսափում են դրա հետ կապված որևէ հիշողությունից:

ПОХОРОНЫ, КОТОРЫЕ МОЖНО ФОТОГРАФИРОВАТЬ, И ПОХОРОНЫ, КОТОРЫЕ НЕЛЬЗЯ ФОТОГРАФИРОВАТЬ

Смбат Акопян

Резюме

Вплоть до 1990-х в Армении снимались на фото многие похоронные ритуалы, но со временем снимать ритуал стало запретно. Похороны являются одним из самых важных событий в жизни человека, и как в других подобных случаях (день рождения, свадьба, окончание учебы и т.п.) они фиксировались с помощью фотографии. Но с 1970-х фототехника становится более доступной для людей, и фотография перестает быть посвященной только обрядам перехода. В итоге фотографирование похорон табуируется до сегодняшнего дня. Между тем видеозапись и трансляция похорон по интернету с помощью программы skype не табуируется, что показывает, что

19 Խմբային հարցազրույց (12.02.2013):

проблема тут не только в том, что обряд фиксируется визуально, а еще и в том, с какой целью он фиксируется. В случае с фотографией (и частично с видеозаписью) событие фиксируется, чтобы оно сохранилось, а в случае с видеозаписью и трансляцией по интернету оно фиксируется, чтобы передавалось, а не сохранялось.

Ключевые слова: похоронный ритуал, визуальная антропология, фотография, видеозапись, табу.

FUNERALS THAT CAN BE PHOTOGRAPHED AND FUNERALS THAT CAN NOT BE PHOTOGRAPHED

Smbat Hakobyan

Summary

Till the 1980's there were numerous photographs of funeral rituals in Armenia, but with time photography of funerals became forbidden. The funeral is one of the most important events in a person's life and like other similar events (birthday, wedding, graduation, etc.) it was fixed through photography. However, from the 1970's photo cameras became more accessible to people and taking photos stopped being solely a medium for documenting one's rites of passage and, therefore, it became taboo to photograph funerals. At the same time, there is no taboo on video recording or online streaming of this ritual via programs such as Skype of , which shows that the problem is not the visual recording of the ritual, but the way and purpose of recording. In case of photography (sometimes for video recording, as well), people document record the event in order to preserve it, but when we video record or stream via internet we do so in order to communicate rather than to preserve.

Keywords: funeral ritual, visual anthropology photography, video recording, taboo.

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

- ԱՀ — Ազգագրական հանդես
ԱՇՍԱՀ — Արմեն Շավարշի Սարգսյանի անձնական հավաքածու
ԳՀ ՓԺԲ — Գարեգին սարկաուզ Հովսեփեանց, Փշրանքներ ժողովրդական բանահիստիոթինից
ԳՄ — Գարեգին Սրվանձտյանց
ԵԼՄ — Ե. Լալայեան, Մարգարիտներ հայ բանահիստիոթեան
ԷԱԺ — Էմինեան ազգագրական ժողովածու
ԼՀԳ — Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԲ — Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն
ՀԺՀ — Հայ ժողովրդական հեքիաթներ
ՀՀ ՀԱՀԽ — Հին աուանդական հեքիաթներ Խոտորջրոյ, հաւաքեց Հ. Մ. Հաճեան
ՀՀ ՊԿՊԱ — Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվ
ՀՍՀ — Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՄՄ — Մեարոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան
ՆԳՆ — Ներքին գործերի նախարարություն
ՊԲՀ — Պատմաբանասիրական հանդես
Վկ — Վկայություն
ՔՀ — «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան
МНМ — Мифы народов мира
СЭ — Советская этнография
СПГУ — Санкт-Петербургский государственный университет
ЧГИКИ — Чувашский государственный институт культуры и искусств

CONTENTS

Preface	9
1. Stepan Lisitsian (on the occasion of his 150th birthday) <i>Lilia Vardanyan</i>	11
I. THE ARMENIAN GENOCIDE, SELF-DEFENCE, CANONIZATION	
2. Shaping the image of “the enemy” as supporting factors for the mass violence in the context of the Armenian Genocide <i>Hasmik Grigoryan</i>	18
3. The heroic battle of Moussa dagh according to the testimonies of the eyewitness survivors <i>Verzhine Svazlyan</i>	27
4. Andranik: folklore character <i>Alvard Ghaziyanyan</i>	41
5. Canonization of the martyrs of the Armenian Genocide as a cultural event <i>Harutyun Marutyanyan</i>	54
II. STALINISM: YESTERDAY AND TODAY	
6. The forced relocation of Armenians and the subgroup of “Turks” in specific localities exiled from the Black sea area <i>Hranush Kharatyan</i>	66
7. Altayan exile as a source of innovations <i>Levon Abrahamian</i>	81
8. The localization of the monument of Anastas Mikoyan as a “place of memory” <i>Hasmik Knyazyan</i>	90
III. OLD AND NEW REFUGEES/IMMIGRANTS IN ARMENIA	
9. Generation change issues in compatriotic unions <i>Anna Markosyan</i>	106
10. The Pand pilgrimage as a paradigm of the Getashen descendents’ identity <i>Gayane Shagoyan, Arsen Hakobyan, Victoria Khurshudyan</i>	116
11. The process of integration and naturalization of Armenian refugees from Azerbaijan (1988–1992) <i>Shushanik Ghazaryan</i>	126
12. The process of accomodation of Syrian Armenians <i>Armenuhi Stepanyan</i>	135
13. Language as an important component for Syrian Armenians cultural adaptation (an ethno-sociological survey) <i>Gayane Hakobyan</i>	143

IV. ETHNOGRAPHY OF MUSEUM OBJECTS

14. The types of money and their ritual significance 156
Armine Zohrabyan
15. Manifestations of compositions and ornaments
of Armenian carpets in middle age Spanish carpets 168
Lilia Avanesyan
16. Necklaces with dragon symbols 179
Astghik Israelian
17. On the issue of promoting of ethnographic artifacts and collections
in the light of modern market relationships 193
Lianna Gevorgyan

V. BELIEF, RITUAL, FESTIVAL

18. Trepanation in the Late Bronze and Early Iron ages (on anthropological
materials from the territory of the Lori region of Armenia) 206
Anahit Khudaverdyan, Suren Hobosyan
19. The miracle factor in the religious-ecclesiastical legends of Moks 217
Ester Khemchyan
20. The soul outside of the body in Armenian tales of magic 231
Tamar Hayrapetyan
21. The Hisnakats (Forty days) feast epiphany 243
Hasmik Abrahamyan
22. On the tradition of raising of Varaz-Trdat, the Prince
of Caucasian Albania, on the shield 255
Artak Dabaghyan
23. Reflection in the “curtail form” of the ritual in
the name of one plant 263
Emma Petrosyan, Zaruhi Sudjyan
24. Funerals that can be photographed and
funerals that can not be photographed 269
Smbat Hakobyan
25. Armenian-Catholic community of Samtskhe-Javakhk
(an attempt of historic-ethnographic research) 279
Sose Grigoryan

VI. SACRAL PLACE AND CHURCH

26. Sacred landscape of Tirinkatar on Aragats 290
Arsen Bobokhyan
27. Sacred objects from medieval Saghmosavank 302
Ashot Manucharyan
28. Mount Cassius in traditional ancient beliefs and
folk tales of Armenians in the Antioch region 313
Hagop Tcholakian

29.	Two churches, two communities: social and religious context of newly built churches <i>Yulia Antonyan</i>	328
VII. LEISURE		
30.	The cafn environment in Yerevan: eastern space with western trajectory <i>Gohar Stepanyan</i>	340
31.	Leisure time structure changes in urban residential areas of the Republic of Armenia <i>Ruben Ohanjanyan</i>	353
VIII. PUBLIC DISCOURSE AND BEHAVIOUR		
32.	The interactions of culture and certain contemporary fundamental issues in Armenian public perceptions <i>Nikol Margaryan, Meline Torosyan</i>	366
33.	Some aspects of gender communication issues in Post-Soviet Armenia <i>Lilit Manukyan</i>	383
IX. AGRICULTURE AND GATHERING		
34.	Agricultural customs in Armenia in the 17th century according to historiographers Zakaria Kanakertsi and Zakaria Aguletsi <i>Christine Papikian</i>	392
35.	Gathering of wild fruits in Lori <i>Angela Amirkhanyan</i>	
X. EPIC POEM		
36.	Armenian folk heroic epic <i>Armen Petrosyan</i>	414
37.	Aram Ghanalanyan: writing down and editing the versions of “Sasna tsrer” (Daredevils of Sassoun) epic poem <i>Anna Poghosyan</i>	426
38.	The religious ceremonial component in the Armenian epic “Sasna tsrer” <i>Sargis Harutyunyan</i>	439
XI. FAIRY TALE		
39.	Gift-bringer and adviser animals in the Armenian folk tales <i>Marine Khemchyan</i>	446
40.	Fairy tale narration today <i>Nvard Vardanyan</i>	458